

Prof. Asoc. Dr. Fitim Rifati
Instituti i Historisë "Ali Hadri", Prishtinë

PEJA DHE RUGOVA GJATË LUFTËS SË PARË BOTËROR 1914-1918

Shkurtore

Punimi studimor "Peja dhe Rugova gjatë Luftës së Parë Botërore 1914-1918", trajton aspekte të përgjithshme të Pejës, të Rugovës e rrethinës në vitet e Luftës së Parë Botërore. Përmbajtja e këtij punimi ngërthen çështje politike, ushtarake, ekonomike, shoqërore e kulturore-arsimore. Kjo trevë e Kosovës kishte rëndësi specifike për shqiptarët, për aspiratat politike dhe për zhvillimin shoqëror e kulturor të tyre. Pushtimi dhe administrimi i këtyre trevave nga Mbretëria e Malit të Zi deri në dhjetor 1915 dhe më pas pushtimi e administrimi i tyre nga Perandoria e Austro-Hungarisë deri në tetor 1918, karakterizohet me ngjarje dhe fenomene shumëdimensionale. Kjo temë i përgjigjet këtyre pyetjeve: Si reagoi administrata malazeze në Pejë në fillim të Luftës së Parë Botërore? Çfarë ndërmorën shqiptarët e këtyre trevave në fund të vitit 1914 dhe në fillim të vitit 1915? Si ndodhi pushtimi i Pejës e rrethinës nga ushtria austro-hungareze në dhjetor 1915? Çfarë statusi administrativ kishte Peja dhe çfarë pozite kishin shqiptarët nën Austro-Hungarinë? Si ndodhi internimi i shqiptarëve dhe ekzekutimi i tyre? Pse Peja e Rugova kishin rëndësi ekonomike për Malin e Zi? Cila ishte shkalla e ndërgjegjes kombëtare të shqiptarëve dhe si funksionuan shkollat e para shqipe? Si ndodhi çlirimi i Pejës nga shqiptarët në tetor të vitit 1918?

Fjalët çelësa: Pejë, Rugovë, luftë, shqiptarë, Mali i Zi, Austro-Hungaria, ripushtim

Pushtimi austro-hungarez i Pejës dhe i Rugovës

Lufta e Parë Botërore i gjeti Pejën e Rugovën nën pushtimin dhe administrimin e dhunshëm serbo-malazet. Shqiptarët konsideruan se përplasja ushtarake midis Austro-Hungarisë dhe aleatëve të saj në njërin anë, kundër Mbretërisë së Serbisë dhe Malit të Zi në anën tjetër, ishte një moment strategjik për të riaktivizuar përpjekjet e armatosura për çlirim. Për këtë qëllim, Qerim Begolli nga Peja, veprimtar i shquar i Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, nga territori i shtetit shqiptar u ngarkua me komandën për vazhdimin e aksioneve të armatosura kundër pushtetit shtypës serbo-malazet në Kosovë.¹¹³ Në ndikimin e tij, një varg pejanësh e rugovasish, u bënë përkrahës të kësaj ideje. Mirëpo, autoritetet ushtarake malazeze në Pejë e rrethinë, shtuan kontrollet ndaj popullsisë e vijës kufitare me Shqipërinë dhe bllokuan të gjitha korridoret rrugore që vlerësoheshin të rrezikshme, duke ngritur pengesa telash përreth tyre.¹¹⁴ Rrjedhimisht, sulmet sporadike nga shqiptarët e këtyre trevave nuk arritën efektin që synonin.

Në fund të vitit 1915, Peja dhe rrethina e saj u bënë arenë betejash ndërmjet forcave ndërluftuese. Gradualisht, ushtria austro-hungareze dhe aleatët e saj detyruan tërheqjen serbo-malazeze nga Kosova. Pas qëndresës disaditore ndaj ushtrisë austro-hungareze e grupeve shqiptare, forcat ushtarake serbo-malazeze përsheptuan largimin nga Peja. Rrjedhimisht, në zonën kufitare në veri të Beranës, trupat austro-hungareze të ardhur nga Mitrovica kishin sulmuar pozicionet kryesore të ushtrisë malazeze. Më 6 dhjetor 1915, ato zhvilluan luftime të ashpra në lindje të Pejës, mirëpo trupat malazeze e serbe nuk mund t'i qëndronin

¹¹³ Arkivi i Institutit të Historisë në Tiranë (AIHT), Vj.24-36-3634, nr.403, Telegram i ambasadës austro-hungareze në Durrës dërguar MPJ në Vjenë, Durrës, 6 shtator 1914.

¹¹⁴ Po aty, Vj.24-36-3626, nr.429, Telegram i konsullit austro-hungarez në Shkodër, Halla, dërguar MPJ në Vjenë, Shkodër, 30 gusht 1914.

sulmit austro-hungarez. Atë ditë trupat austro-hungareze qëndruan afër qytetit të Pejës. Në mëngjesin e 7 dhjetorit 1915, ato u futën në Pejë.¹¹⁵

Në luftën për të mbrojtur Pejën nga sulmet ushtarake të artilerisë austro-hungareze dhe grupeve shqiptare, ushtria serbo-malazeze kishte bërë qëndresë dyditore. Sipas shtypit shqiptar dhe atij francez, gjatë pushtimit të Pejës u zunë më shumë se 1.000 robër serbë.¹¹⁶ Midis të zënëve robër ishin edhe dy oficerë serbë.¹¹⁷ Në luftën për Pejën u përfshinë aktivisht edhe shqiptarët, raportonte gjenerali austro-hungarez, Hofer.¹¹⁸ Më 6 dhjetor 1915, në Pejë të parët hynë shqiptarët në krye me Bajram Currin e Qerim Begollin.¹¹⁹ Pas tyre, si triumfuese hyri edhe ushtria austro-hungareze. Kështu, Peja, Rugova e viset përreth, u bënë pjesë e zonës së pushtimit dhe administrimit austro-hungarez, në kuadër të Qeverisë së Përgjithshme Ushtarake Austro-Hungareze të Malit të Zi, me qendër në Cetinë.

Megjithëkëtë, okupatori i ri nuk gjeti mjedis plotësisht të ngrohtë në popullsinë shqiptare të kësaj treve. *Së pari*, shqiptarëve nuk iu njohën të drejtat politike nga shteti austro-hungarez, ndërsa ushtarakët dhe prijësit e ushtrisë nuk kishin njohuri solide ndaj kulturës, dokeve, traditës

¹¹⁵ Der österreichisch-ungarische Heeresbericht: Ipek und Djakova in Montenegro besetzt, Der Stellvertreter des Chefs des Generalstabes. v. Hofer, Feldmarschalleutnant, Wien, 7. Dezember 1915, në *Amtliche Kriegs-Depeschen nach Berichten des Wolff'schen Telegr.-Bureaus*, Band 3, Berlin: "Nationaler Verlag", 1916; *Reichspost*, "Unsere Truppen vor Ipek. 2100 Serben und Montenegriner gefangen.", nr.574, XXII. Jahrgang, Wien, Dienstag den 7. Dezember 1915, seite 2; *L'Home Enchainé*, "Les opérations contre le Monténégro", No.424, Paris, Mercredi, 8 decembre 1915, f.1; *Streffleur Katonai lapja*, "A balkáni hadműveletek.", nr.57, Bécs, szombat, 11. december 1915, oldal 5-6; *Vëllazënia*, "Lufta Balkane. Kalendari i luftës prej fillesës së mësymes së re të fuqivet qendrave.", nr.1, Vjenë, 12 Kallënduer 1916, f.2-3.

¹¹⁶ *Dielli*, "Shqiptaret marrin pjesë në luftën për Ipekun", nr.534, Boston, Mass., December 8, 1915, f.1; *Le Petit Journal*, "Les Autrichiens tenus en échec par les Monténégrins", No.19339, Paris, Mercredi, 8 decembre 1915, f.3; *La Lanterne*, "Comuniqué monténégrin", No.14.018, Paris, Venredi, 10 decembre 1915, f.1.

¹¹⁷ *Arbeiter-Zeitung*, "Südöstlicher Kriegsschauplatz.", nr.340, XXVII. Jahrgang., Wien, Freitag, 10. Dezember 1915, seite 1.

¹¹⁸ *Streffleur Katonai lapja*, "A Balkáni hadműveletek.", nr.57, Bécs, szombat, 11. december 1915, oldal 6.

¹¹⁹ *Dielli*, "Shqiptarët", nr.568, Boston, Mass., Wednesday, January 19, 1916, f.2; N. Ferizi, *Familja Curri*, f.25.

dhe vetëdijes kombëtare shqiptare.¹²⁰ Së dyti, rendi e qetësia nuk mund të vendoseshin menjëherë për shkak të orientimeve kundërthënëse politike të një pjese të parisë së kësaj treve.¹²¹ Dhe, së treti, tensionet e ndërsjella i shtoi edhe një masë shqiptarësh myslimanë, të aftë për luftë dhe akoma me ndjesi për shtetësinë osmane, që iu përgjigj propagandës për të emigruar drejt Perandorisë Osmane dhe për t'iu bashkuar ushtrisë së saj në frontin e Galicisë.¹²²

Kësisoj, autoritetet austro-hungareze ndaj shqiptarëve të pabindur ndërmorën masa ndëshkuese si: burgosje, internime dhe ekzekutime, ndërsa në Kuqishtë vendosën një stacion policor për të mbajtur rugovasisht nën kontroll.¹²³ Ndërkohë, gjatë muajit qershor dhe korrik të vitit 1916, në rrethin e Pejës u shënuan raste kur një pjesë shqiptarësh promalazezë, në kuadër të përpjekjeve malazeze kundër pushtimit austro-hungarez, realizuan aksione të armatosura ndaj pjesëtarëve të xhandarmërisë austro-hungareze. Në mesin e muajit korrik 1916, në rrethinën e Pejës, përkatësisht në rrugën që çon nga Runiku në drejtim të Mitrovicës, shqiptarët sulmuan dhe vranë 2 xhandarë austro-hungarezë. Në shenjë hakmarrjeje, organet ushtarake austro-hungareze paralajmëruan zbatimin e ndëshkimeve të ashpra ndaj shqiptarëve të këtij rrethi. Për rrjedhojë, më 21 korrik 1916, jo vetëm për të ndëshkuar shqiptarët që kishin kryer sulme të armatosura ndaj tyre, por edhe për të krijuar frikë tek pjesa tjetër e popullsisë, që pretendonte të realizonte aksione kundër pushtetit administrativ, në qytetin e Pejës përmes një procedure të shpejtë gjyqësore u ekzekutuan shtatë shqiptarë me akuzën “*për krimin kundër fuqive të armatosura të shtetit* (Perandorisë Austro-Hungareze, F. R)”.

¹²⁰ AIHT, Vj.26-7-719, nr.25,492, Aneks i Kryekomandës së ushtrisë, 20 maj 1916.

¹²¹ Po aty, Vj.26-3-393, nr.867/res, Shtojcë e shkresës private dërguar nga konsulli i Përgjithshëm austro-hungarez në Shkodër, Kral, për Alfred fon Rappaport, Shkodër, 13 gusht 1916.

¹²² Hasan Bello, *Marrëdhëniet shqiptaro-turke 1912-1939*, Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike - Instituti i Historisë, 2015, f.125.

¹²³ Shukri Rahimi, “E kaluara historike e Rugovës”, *Rugova – Monografi etnografike – Libri XIV*, Sesioni i Shkencave Shoqërore, Libri 6, Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 1987, f.27.

Veç kësaj, autoritetet ushtarake vranë edhe tre shqiptarë të tjerë në këtë qytet, sepse tentuan të arratiseshin dhe t'i shpëtonin ndëshkimit.¹²⁴

Rrjedhimisht, gjatë kësaj kohe, autoritetet austro-hungareze zbatuan në qarkun e Pejës masa të rrepta për individët që mbanin armë pa leje. Në rast se armët nuk i dorëzonin me kohë, atëherë pasonte dënimi me vdekje. Kësisoj, vetëm në këtë zonë u ekzekutuan 15 vetë. Veç kësaj, ato morën edhe pengje pjesëtarë të familjeve të shqiptarëve, të cilët ishin të armatosur dhe kërcënonin rendin administrativ. Për çdo vrasje, e cila kualifikohej si vepër penale, vrasësi ishte i obliguar të paguante si kompensim 25.000 korona. Kështu, deri në dhjetor të vitit 1916, në qarkun e Pejës ishin paguar 50.000 korona për dy xhandarë austro-hungarezë të vrarë, dorasit e të cilëve ishin ende të panjohur.¹²⁵ Ekzekutimi i shqiptarëve në Pejë u bë në përputhje me ligjin e luftës për krime parimisht të provuara. Ndërkaq ligji austro-hungarez i luftës për këtë akt parashihte dënim me vdekje (likuidim fizik).¹²⁶

Veç kësaj, pas trazirave të qershorit dhe korrikut, u internuan rreth 100 të tjerë, midis tyre edhe bejlerë të Pejës e fëmijë të moshave 14 e 18 vjeçe, siç ishin vëllezërit e Qerim Begollit. Hasan Prishtina, i cili në

¹²⁴ *AIHT*, Vj.26-1-118, nr.1861/II, Aneks i relacionit nr.58A-B/p, të datës 23 korrik 1916 i ministrit fuqiplotë Eduard Otto, përfaqësues i MPJ në Cetinë dërguar MPJ në Vjenë, Cetinë, 22 korrik 1916. Shtypi austro-hungarez i kohës, duke demantuar pretendimet e shtypit të Antantës për sjelljet e ushtrisë austro-hungareze në Shqipëri, Mal të Zi dhe Serbi, raportoi se në korrik të vitit 1916, në Pejë u ekzekutuan 9 shqiptarë për krime kundër pushtetit ushtarak. Shih më gjerësisht: *Arbeiter-Zeitung*, "Ententelügen über die Verhältnisse in Serbien, Montenegro und Albanien.", nr.238, XXVIII. Jahrgang., Wien, Montag, 28. August 1916, seite 2; *Pester Lloyd*, "Ententelügen über die Verhältnisse in Serbien, Montenegro und Albanien.", nr.239, 63. Jahrgang, Budapest, Montag, 38. Fugust 1916, seite 4.

¹²⁵ Доклад от Димитър Влахов до Васил Радославов за положението в Прищински окръг, [1916 г.], në <http://anamnesis.info/en/node/101> (Vizituar: më 07.03.2019).

¹²⁶ *AIHT*, Vj.26-17-1799, nr.84/P, Raport tepër sekret i përfaqësuesit të MPJ në Cetinë, Otto, dërguar baronit Burian në Vjenë, Cetinë, 8 tetor 1916; Xhevat Repishti, "Revolta e masave të Shkodrës në pranverën e vitit 1916 kundër pushtuesve austro-hungarezë", në *Studime historike*, viti XXVII (X), nr.1, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSH & Instituti i Historisë, 1973, f.74; Ledia Dushku, "Shqiptarët përballë ushtarakëve dhe diplomatëve austro-hungarezë (1914-1916)", në *Studime historike*, Viti LXX 3-4/2016, Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike - Instituti i Historisë, 2016, f.82.

këtë kohë vepronte në zonën e pushtimit dhe administrimit austro-hungarez në Kosovë, konsideronte se më të rrezikshëm, për shkak të miqësisë që kishin me zgjedhën malazeze, mund të cilësoheshin MahmutZajmi, Sulejman Agë Batusha, MuhamedGrezda, Sefedin Bej Begolli etj. Ai përpiquej të bindte organet e administratës ushtarake austro-hungareze se internimi i bejlerëve të tjerë ishte i gabueshëm, sepse ndikonte negativisht në përshtypjet e shqiptarëve të Pejës mbi qëndrimin austro-hungarez ndaj tyre.¹²⁷ Internimi i shqiptarëve nga rajoni i Pejës përfshiu më shumë se 100 vetë.¹²⁸ Kësaj mase ndëshkimore nuk i shpëtuan as klerikët fetarë ortodoksë të qarkut të Pejës.¹²⁹

Ndërkohë, një problem i tretë që rriti tensionin e ndërsjellë, kishte të bënte me një masë shqiptarësh myslimanë, të aftë për luftë dhe akoma me ndjesi për shtetësinë osmane. Ata emigruan drejt Perandorisë Osmane dhe iu bashkuan ushtrisë së saj në frontin e Galicisë. Krahës tyre, një pjesë tjetër u shtrëngua të shërbente në kuadër të administratës ushtarake në zonën austro-hungareze e jashtë saj. Mirëpo, Vjena zyrtare u alarmua jashtëzakonisht nga fakti se rreth 6.000 “vullnetarë shqiptarë myslimanë” prej rretheve të Pejës, Plavës dhe Gucisë, kërkonin të pajiseshin me pasaporta osmane, për të shkuar në Perandorinë Osmane dhe për të luftuar përkrah forcave ushtarake të saj në frontet lindore të luftës.¹³⁰

Politika ekonomike, shoqërore dhe kulturo-arsimore e Austro-Hungarisë në Pejë dhe në Rugovë

Ndërkaq, Peja, Rugova e viset përreth kishin rëndësi të madhe për shfrytëzimin ekonomik në bujqësi, tregti e komunikacion rrugor. Rrafshi i Dukagjinit vazhdonte të mbetej hambari kryesor i drithit për Malin e Zi

¹²⁷ *Po aty*, Vj.26-18-1809, nr.1135/Res, Aneks i konsullit të Përgjithshëm austro-hungarez në Shodër, Kral, dërguar Alfred von Rappaport, Shkodër, 3 dhjetor 1916.

¹²⁸ Limon Rushiti, *Rrethanat politiko-shoqërore në Kosovë 1912-1918*, Prishtinë, “Rilindja”, 1986, f.188.

¹²⁹ Në janar të vitit 1917, në Mal të Zi u kthye nga internimi një masë klerikësh ortodoksë. Në mesin e tyre ishin edhe Theofan Gjokoviq, Milutije Vukoviq e Grigarije Ristiq nga Peja dhe Jovo Cezaroviq nga Gjakova. Shih: *Cetinjer Zeitung*, "Rückkehr internierter Geistlicher nach Montenegro.", nr.45, Cetinje, am 18. Jänner 1917, seite 3.

¹³⁰ H. Bello, *Marrëdhëniet shqiptaro-turke...*, f.125.

dhe administratën austro-hungareze. Rreth 75% e prodhimit të përgjithshëm të drithit në Mal të Zi vinte nga kjo trevë. Sipas vlerësimeve të guvernatorit të Përgjithshëm ushtarak austro-hungarez në Mal të Zi, KlamMartiniq, në dhjetor të vitit 1917, nga 600 vagonë me drithë që u nxorën në Mal të Zi, 450 vagonë vinin nga Peja.¹³¹ Mbledhja e drithit nga Peja dhe Rugova përbënte një politikë ekonomike të rrezikshme të qarqeve administrative austro-hungareze për gjendjen ekonomike të popullsisë, sepse kërcënonte drejtpërdrejt mbijetesën fizike dhe biologjike të saj.

Nga viti 1917, organet e administratës austro-hungareze në qarkun e Pejës bënë edhe regjistrimin e firmave dhe kompanive tregtare, si: dyqane ushqimore (erëzash, pemësh e perimesh), kultivues të duhanit, dyqane ëmbëltoresh, dyqane rrobaqepësie, dyqane shalëpunuesish, dyqane buke, dyqane thesëpunuesish, dyqane argjendarie, dyqane ngjyrash e specialitetesh, dyqane lëkurëpunuesish, dyqane gëzofësh, dyqane sandalesh, dyqane hidraulike, dyqane mallrash të përgjithshme, dyqane zdrukthëtarie, dyqane farkëtarie, dyqane kafiterie, dyqane këpucësh, dyqane hekurishtesh, orëndreqës, taverna, dyqane kapelash, dyqane sapunësh, dyqane floktarësh, dyqane enëpunuesish të vjetra (dyqane antikitetesh), dyqane bakërpunuesish, kasapë, dyqane drupunuesish, hotele etj. Vetëm në qarkun e Pejës u regjistruan 458 dyqane të tilla.¹³²

¹³¹ *AIHT*, Vj.27-2-257, pa nr, Shkresë e Guvernatorit të Përgjithshëm ushtarak në Mal të Zi, kontit Klam Martiniq, dërguar ministrit të Jashtëm kontit Czernin në Vjenë, Cetinë, 13 dhjetor 1917.

¹³² Shih më gjerësisht numrat e botuar të *Cetinjer Zeitung* nga data 17 mars deri më 30 qershor 1918.

Pejë, 1915-1918: Pamje nga tregu

Në këtë kohë filluan punimet për ndërtimin e rrugës në distancë 22 kilometërshë që lidhte Pejën e Rugovën me Andrijevicën, Podgoricën dhe Kotorrin. Kjo rrugë fillonte nga Peja për në grykë të saj dhe mbaronte në Beluhë, në një gjatësi prej 22 kilometrash, e cila lidhte këto qytete: Beluhë, Andrievicë, Podgoricë dhe Kotorr. Në punimet për ndërtimin e saj detyrimisht merrte pjesë edhe popullsia e qarkut të Pejës.¹³³ Në këtë kohë, sipas statistikave të administratës austro-hungareze të fundvitit 1917, vetëm në qytetin e Pejës jetonin 12.000 banorë, shumica me përkatësi fetare islame, midis tyre afër 300 katolikë, pa theksuar elementin ortodoks.¹³⁴

Në kushte të Luftës së Parë Botërore, e gjithë çfarë ofroi administrata ushtarake austro-hungareze për këto treva ishte zbatimi i një politike pjesërisht afirmative, emërimi i shqiptarëve në poste të administratës dhe emancipimi kulturor-arsimor i tyre, që synonte përmirësimin e statusit politiko-shoqëror, aftësimin dhe konsolidimin e shqiptarëve për një vetadministrim të ardhshëm nën Austro-Hungarinë.

¹³³ *AIHT*, Vj.27-4-436, nr.25-B/P, Rezervat i Otto nga Cetina dërguar MPJ në Vjenë, Cetinë, 5 prill 1917; *Vëllazërija*, “Përparimi i popullit të Pejës”, nr.109, Vjenë, 4 Shtatuer 1918, f.2; Sh. Rahimi, “E kaluara...”, f.27.

¹³⁴ *Po aty*, Vj.27-2-257, pa nr, Shkresë e Guvernatorit të Përgjithshëm ushtarak në Mal të Zi, kontit Klam Martiniq, dërguar ministrit të Jashtëm kontit Czernin në Vjenë, Cetinë, 13 dhjetor 1917.

Në këtë kontekst, prefekt i qarkut të Pejës u emërua Nexhib Basha*, një personalitet me përvojë administrative.¹³⁵ Të dhënat flasin për hapjen e një spitali civil me 50 shtretër (gusht 1916)¹³⁶ dhe një kuzhine popullore (maj 1917).¹³⁷ Në raste festash, autoritetet austro-hungareze në Pejë e rrethinë ndanin të holla për familjet e varfra.¹³⁸ Një angazhim të veçantë kushtuar zbutjes së varfërisë midis popullsisë së Pejës e rrethinës, kishte dhënë Komisari Civil austro-hungarez, Emil Opalka. Ai bëri përshtypje pozitive tek popullsia e kësaj treve, për përkushtimin e tij ndaj familjeve të varfra, duke gëzuar respekt e popullaritet të madh. Vdekja e tij, më 22 qershor të vitit 1918, pikëlloi popullsinë e qarkut të Pejës.¹³⁹

* Nexhip Basha (1877-1952) ishte nga Peja. Në vitin 1904 diplomoi në Shkollën e Lartë Juridiko-Ekonomike në Stamboll. Ka ushtruar funksionin e kajmekamit në Pejë, Mitrovicë, Kumanovë, Preshevë, Vushtrri e Veles. Si personalitet i njohur në veprimtari administrative, u emërua Prefekt i Vlorës në vitin 1914. Shih më gjerësisht: Muhamet Shatri, *Kryengritja e Përgjithshme Shqiptare kundërosmane e vitit 1912*, Prishtinë: "Libri Shkollor", 2016, f.255.

¹³⁵ *Po aty*, Vj.26-1-146, nr.736, Telegram i Kral nga Shkodra për baronin Burian në Vjenë, pa datë.

¹³⁶ *Cetinjer Zeitung*, "Sanitäre Einrichtungen im Hü. G. 6. in Montenegro.", nr.2, Cetinje, am 20. August 1916, seite 3.

¹³⁷ *Po aty*, "Die Volksküche in Ipek.", nr.81, Cetinje, Donnerstag, den 24. Mai 1917, seite 3.

¹³⁸ *Po aty*, "Tagesneuigkeiten. Des Kaisers und Königs Geburtstag. Ipek.", nr.110, Cetinje, Sonntag, den 2. September 1917, seite 2.

¹³⁹ *Po aty*, "Zivilkommissär Emil Opalka.", nr.198, Cetinje, Sonntag den 7. Juli 1918, seite 3.

Pejë, 1916-1918: Pamje para komandës së stacionit austro-hungarez

Autoritetet politike austro-hungareze në Vjenë morën masa për pastrimin e antroponimisë shqiptare nga elementët e serbizimit. Ato urdhëruan Cetinën zyrtare të frenonte praktikën e serbizimit të emrave e mbiemrave shqiptarë me prapashtesën “viq” në rrethin e Pejës. Sipas Vjenës zyrtare përdorimi i mëtejshëm i prapashtesës “viq” në antroponiminë e shqiptarëve, lëndonte thellësisht ndjenjat kombëtare e kulturore të tyre.¹⁴⁰ Mirëpo, deri në tetor të vitit 1918, aq kohë sa këto treva qenë nën Austro-Hungarinë, organet administrative austro-hungareze me qendër në Cetinë, praktikisht nuk ndërmorën ndonjë veprim për pastrimin e antroponimisë shqiptare. Përkundrazi, prapashtesa “viq” vazhdonte të përdorej në mbiemrat e shqiptarëve.

Një moment i veçantë që karakterizoi Pejën dhe rrethinën gjatë kësaj kohe ishte hapja e shkollave të para shqipe, të cilat u emërtuan me emrat e figurave të shquara kombëtare, si: Gjergj Kastriotit - Skënderbeut dhe Haxhi Zekës. Në krye të institucioneve të larta të arsimit u emëruan personalitete të shquara, që njiheshin për vlera intelektuale, politike dhe kulturore-arsimore. Kontribut të theksuar në hapjen e shkollave dhe arsimimin e rinisë shqiptare dha veprimtari i shquar, historiani e profesori

¹⁴⁰ *AIHT*, Vj.27-4-421, nr.3222, Telegram i MPJ në Vjenë dërguar Storck, Vjenë, 15 qershor 1917; B. Meta, “Ndikimi i Luftës I Botërore...”, f.195.

Bedri Pejani, i cili ushtroi edhe funksionin e inspektorit të arsimit.¹⁴¹ Duhet vlerësuar ndikimin e tij që një shkollë fillore në Pejë u emërtua “Skënderbeg”, ndërsa një tjetër “Haxhi Zeka”, që kishte paralelen e ndarë fizike në Kapeshticë. Shkolla të tilla u hapën edhe në Glllogjan e Baran.¹⁴² Krahas tij, Qerim Begolli dha ndihmesë materiale për funksionimin e shkollave. Ai, në gusht të vitit 1917, për qëllime shkollare në Pejë e rrethinë, dhuroi 1000 korona.¹⁴³

Midis mësimdhënësve më të spikatur, që u angazhuan maksimalisht për edukimin dhe arsimimin kombëtar të fëmijëve, rinisë e popullsisë shqiptare, ishin: Ali Hajdar Berisha, Xhevat Shkreli, Halit Kastrati, Zef Filip Krasniqi, Sylejman Shala, Kadri Harapi, Shaqir Çavolli, Muharrem Blakçori, Shaban Rexha, Murat Gjakova, Tomë Maroviqi (arbrësh nga Zara) e të tjerë.¹⁴⁴ Në këto shkolla vijuan mësimet rreth 700 nxënës. Në fund të vitit 1917, për të përballuar nevojat e shkollave që po hapeshin dhe për kualifikimin e ngritjen e kuadrit profesional të mësimdhënies, që nuk kishte përvojë ose ishte i papërgatitur krahas standardeve moderne të arsimit të nxënësve, organet austro-hungareze hapën një kurs pedagogjie në qytetin e Pejës, i cili u shërbeu mësuesve të qarkut të Pejës për t’u afirmuar në mësimdhënie dhe për të shërbyer si mësues nëpër shkolla. Këtë kurs, i cili zgjati 6 javë deri në 3 muaj, e ndoqën 40 mësues nga qarku i Pejës. Trajnues për përgatitjen e kuadrove mësimore në këtë kurs ishin: Bedri

¹⁴¹ Po aty.

¹⁴² Demë Mulliqi, *Rrugëtimi i shkollës dhe arsimit në komunën e Pejës deri në vitin 1945*, Pejë: 2004, f.54-55; Bajram Shatri, *Arsimi fillor në Kosovë në shekullin XX – sfida, dëshmi, fakte*, Prishtinë: “Libri shkollor”, 2006, f.37; Abdulla R. Vokri, *Shkollat dhe arsimi në anën e Llapit brenda viteve 1878-1944*, Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës, 1995, f.45; Ali Lunji, *Beqir Kastrati legjendë e arsimit kosovar*, Prishtinë: “Libri Shkollor”, 2001, f.13; Jashar Rexhepagiq, *Zhvillimi i arësimit dhe i sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në territorin e Jugosllavisë së sotme deri në vitin 1918*, Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, 1970, f.262; Sherif Daut Krasniqi, *Vranoci në përthyerje historike (etnomonografi)*, Pejë: “Dukagjini”, 2011, f.479-480.

¹⁴³ *Cetinjer Zeitung*, "Tagesneuigkeiten. Des Kaisers und Königs Geburtstag. Ipek.", nr.110, Cetinje, Sonntag, den 2. September 1917, seite 2.

¹⁴⁴ *Monografia Peja: Vështrim monografik për Komunën e Pejës*, Pejë: Komuna e Pejës, Drejtoria për Kulturë, Rini dhe Sport, 2017, f.281.

Pejani, Tomë Maroviqi, Zef Duka e trajnues të tjerë nga Berati, Elbasani e Shkodra. Qëllimi i këtij kursi ishte plotësimi i nevojave për kuadro të vendit, për hapjen dhe funksionimin e shkollave fillore në Kosovë.¹⁴⁵

Peja, Rugova e viset përreth tërhoqën vëmendjen e shkencëtarëve austro-hungarezë, të cilët realizuan kërkime në fushën e zoologjisë dhe arkeologjisë. Nga muaji maj deri në shtator të vitit 1916, në Pejë, Rugovë, Plavë, Guci etj., qëndroi natyralisti austriak, dr. Arnold Penther, i cili në emër të Akademisë Imperiale të Shkencave në Vjenë, në këto treva realizoi ekspedita kërkimore-shkencore në fushën e zoologjisë.¹⁴⁶ Një vit më pas, në qershor e korrik 1917, arkeologu hungarez, dr. BudajArpad, realizoi kërkime arkeologjike në rrethin e Pejës, duke provuar lashtësinë e këtij areali.¹⁴⁷ Rezultatet e studimeve të A. Penther dhe B. Arpad u mirëpritën në qarqet shkencore austro-hungareze.

Veç kësaj, në Pejë e rrethinë u kremtuan edhe festat shtetërore austro-hungareze. Nga 6 deri më 14 maj 1918, nën atmosferën e një organizimi popullor, në Pejë nisi kremtimi i festës “Java e Karlit”.¹⁴⁸ Aty morën pjesë prijësit e shqiptarëve: Hasan Prishtina, Bajram Curri, Qerim Begolli, Bedri Pejani etj. Veç tyre, morën pjesë edhe prijës fetarë e përfaqësues administrativë të qarkut të Pejës, si: Kapiteni Sabo, Komisioneri Civil Emil Opalka, kontabilisti Kirigin, gjyqtari civil Breqanoviq etj. Gjatë ceremonisë u prezantua në ankand një portret i Gjergj Kastriotit - Skënderbeut, për të cilin shqiptarët e Pejës ofruan 10.000 korona. Me propozim të Hasan Prishtinës, portreti iu dhurua komunës së Pejës.¹⁴⁹ Në këtë kontekst, xhamitë dhe kishat e Pejës me rrethinë, veç funksionit të kryerjes së shërbesave e ritualeve fetare, u shfrytëzuan edhe për organizimin e shënimit të rasteve solemne

¹⁴⁵ *Vëllazënia*, “Kurs pedagogjije në Pejë”, nr.85, Vjenë, 20 Dhetuer 1917, f.2; J. Rexhepagiq, *Zhvillimi i arësimit dhe i sistemit shkollor...*, f.262-263; Abdulla R. Vokri, *Ibrahim Kolçi mësues e patriot*, Prishtinë: “Rilindja”, 1993, f.34.

¹⁴⁶ *Cetinjer Zeitung*, “Tagesneuigkeiten.”, nr.11, Cetinje, am 21. September 1916, seite3.

¹⁴⁷ *Monografia Peja...*, f.54.

¹⁴⁸ *Posta e Shqypnis*, “Ndisija komtare e Pejës – Nji ftyrë e Skanderbegut 10.000 koronë” nr.47, Shkodër, e mërkurë, 29 maj 1918, f.4; *Cetinjer Zeitung*, “Die Karlwoche in Ipek.”, nr.195, Cetinje, Donnerstag den 27. Juni 1918, seite 4.

¹⁴⁹ *Po aty*.

shtetërore.¹⁵⁰ Prandaj, pa dyshim, liria e shkollimit shqip +në këto treva dhe afirmimi i figurave historike dhanë rezultate të mira për vetëdijen kombëtare të popullsisë shqiptare dhe emancipimin kulturor-arsimor të saj.

Çështja e bashkimit të Pejës me Shqipërinë, çlirimi dhe ripushtimi i saj

Ideja e bashkimit administrativ të qarkut të Pejës në kuadër të Qeverisë së Përgjithshme Ushtarake austro-hungareze me qendër në Shkodër, që farkëtohej midis elitës politike e popullore shqiptare dhe në qarqe politiko-diplomatike austro-hungareze, kundërshtojë me këmbëngulje në Cetinë e Beograd. ***“Pa rrethin e Pejës është e natyrshme se Mali i Zi nuk mund të ekzistojë ekonomikisht”***, deklaronte guvernatori ushtarak i Malit të Zi, Klam Martiniq.¹⁵¹ Duke parë që kjo ide nuk gjente përkrahje midis drejtuesve ushtarakë e administrativë të Austro-Hungarisë në Cetinë e Beograd, atëherë ministri i Punëve të Jashtme të Austro-Hungarisë, OttokarTheobaldCzernin, në dhjetor të vitit 1917, rikonfirmonte qëndrimin zyrtar të shtetit për të punuar më thellësisht në ringjalljen dhe forcimin e ndjenjave kombëtare e shtetërore shqiptare, që konsideroheshin si hapa thelbësorë për një vetadministrim të ardhshëm e zhvillim kulturor të shqiptarëve.¹⁵² Qëndrimi negativ në raport me bashkimin politik dhe të menjëhershëm të qarkut të Pejës me Shqipërinë, reflektoi në ashpërsimin e pozicionit të shqiptarëve përballë Austro-Hungarisë.

Krahas kësaj, më 1918, rrjedhat e Luftës së Parë Botërore çonin këtë fuqi me aleatë drejt kapitullimit. Në këtë situatë, prijësi i grupeve të armatosura shqiptare, Azem Galica, ra dakord me përfaqësues ushtarakë francezë në Shkup të niste sulmet për çlirimin e qyteteve të Kosovës, duke marrë premtimin se më pas do të respektohej e drejta e

¹⁵⁰ *Cetinjer Zeitung*, "Tagesneuigkeiten. Dankgottesdienst für die Errettung unseres Kaisers und Königs.", nr.132, Cetinje, Sonntag, den 18. November 1917, seite 2.

¹⁵¹ *AIHT*, Vj.27-2-257, pa nr, Shkresë e Guvernatorit të Përgjithshëm ushtarak në Mal të Zi, kontit Klam Martiniq, dërguar ministrit të Jashtëm kontit Czernin në Vjenë, Cetinë, 13 dhjetor 1917.

¹⁵² *Cetinjer Zeitung*, "Die Balkanvölker.", nr.137, Cetinje, Donnerstag, den 6. Dezember 1917, seite 2.

vetëvendosjes së shqiptarëve. Në këtë kuadër, në tetor 1918, përballja kryesore u zhvillua për qytetin e Pejës, sepse forca të konsiderueshme austro-hungareze u bllokuan nga të gjitha drejtimet, duke përfshirë edhe atë të Grykës së Rugovës. Më 12 tetor, shqiptarët, të udhëhequr nga Azem Galica, arritën të zinin forcat ushtarake austro-hungareze, të çarmatosnin ato dhe përfundimisht të çlironin Pejën. Pas pesë ditësh, me ftesë të Azem Galicës, trupat ushtarakë francezë arritën në Pejë.¹⁵³ Mirëpo, politika demagogjike i lëshoi vendin dhunës. Me qëllim manipulimin e opinionit dhe faktorit relevant ndërkombëtar, përmes komunikatave zyrtare serbo-franceze, të publikuara në shtypin e huaj, plasoheshin dezinformacione mbi atributet e gjoja “çlirimit të Pejës nga ushtritë e aleatëve serbo-francezë”.¹⁵⁴ Ushtritë e aleatëve serbo-francezë me të ardhur në Pejë hoqën nga godina e komunës flamurin kombëtar shqiptar dhe portretin e Gjergj Kastriotit, morën situatën nën kontroll, riorganizuan administratën dhe instaluan një regjim terrori. Shqiptarët e kuptuan se përfaqësuesit ushtarakë francezë kishin ndjekur një politikë mashtrimi karshi aspiratave të tyre, prandaj më kot protestuan tek qeveria franceze.¹⁵⁵ Ditët dhe muajt në vijim, regjimi ushtarak serb filloi dhunshëm çarmatosjen e popullsisë, që domosdo nxiti revoltën e shqiptarëve e për pasojë akte dhune, vrasje e masakra ndaj tyre.¹⁵⁶

¹⁵³ Arkivi Qendror i Shtetit i Republikës së Shqipërisë (AQSH), Fondi: Hoxhë Kadri Prishtina, nr.422, dosje pa numër dhe vit, të cilës i mungojnë 9 fletat e para, fl.15-16, 22, Dokument mbi gjendjen e popullsisë shqiptare të Kosovës në prag të përfundimit të Luftës së Parë Botërore, më 1918; Ajet Haxhiu, *Shota dhe Azem Galica*, Botim i dytë, Tiranë: “8 Nëntori”, 1982, f.58; Lush Culaj, *Shqipëria dhe problemi kombëtar 1918-1928*, Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 2004, f.28.

¹⁵⁴ *Le figaro*, “ARMEE D'ORIENT”, nr.291, Paris, venredi, 18 octobre 1918, f.1.

¹⁵⁵ AQSH, Fondi: Hoxhë Kadri Prishtina, nr.422, dosje pa numër dhe vit, të cilës i mungojnë 9 fletat e para, fl.15-16, 22, Dokument mbi gjendjen e popullsisë shqiptare të Kosovës në prag të përfundimit të Luftës së Parë Botërore, më 1918; L. Culaj, *Shqipëria dhe problemi kombëtar...*, f.28.

¹⁵⁶ Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (ASHAK), Fondi: Koleksioni – lënda memoare, kutia nr.2, Kujtime të Gjoke Pantiq, f.22; B. Hrabak, “Reokupacija oblasti Srbske i Crnogorske...”, f.256-258; Димитар Тасић, *Ратнослерата – Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, Београд: “Институт за стратегијска Истраживања”, 2008, f.46-37; Hakif Bajrami, “Si e riokupoj Serbia Kosovën më 1918”, në *Vjetar*, nr.XXXVII-XXXVIII, Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 2007, f.213-221; Izber Hoti, “Peja me rrethinë në fund të

**Prof. Asoc. Dr. Fitim Rifati, Institute of History "Ali Hadri",
Prishtina**

**PEJA AND RUGOVA DURING WORLD WAR I.
1914-1918**

Research paper **"Peja and Rugova during the First World War 1914-1918"**, deals with general aspects of Peja, Rugova and surrounding areas in the years of World War I. The content of this paper includes political, military, economic, social and cultural-educational issues. This area of Kosovo was of particular importance for Albanians, for political aspirations and for their social and cultural development. The conquest and administration of these areas by the Kingdom of Montenegro until December 1915 and following their occupation and administration by the Austria-Hungarian Empire until October 1918, is characterized by multidimensional events and phenomena. This thesis responds to the following questions: How the Montenegrin administration in Peja reacted at the beginning of World War I? What did the Albanians of these areas do at the end of 1914 and early 1915? How was the invasion of Peja and the surrounding carried out by the Austria-Hungarian army in December 1915? What was the administrative status of Peja and what was the position of the Albanians under Austria-Hungary? How did the Albanian deportation and their execution happen? Why Peja and Rugova had economic importance for Montenegro? What was the degree of national consciousness of Albanians and how the first Albanian schools worked? How did the liberation of Peja from the Albanians in October 1918 happen?

Bibliografia

a) Arkivat

- Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (ASHAK), Prishtinë.
- Arkivi Qendror i Shtetit i Republikës së Shqipërisë (AQSH), Tiranë.
- Arkivi i Institutit të Historisë (AIHT), Tiranë.

b) Shtypi i kohës

- *Arbeiter-Zeitung*, Wien, 1915-1916.
- *Cetinjer Zeitung*, Cetinje, 1916-1918.
- *Dielli*, Boston, Mass., 1915.
- *La Lanterne*, Paris 1915.
- *Le figaro*, Paris, 1918.
- *Le Petit Journal*, Paris, 1915.
- *L'HomeEnchainé*, Paris, 1915.
- *Pester lloyd*, Budapest, 1916.
- *Posta e Shqypnis*, Shkodër, 1918.
- *Reichspost*, Wien, 1915.
- *StreffleurKatonailapja*, Bécs, 1915.
- *Vëllazënija*, Vjenë, 1916-1918.

c) Literatura

- Vokrri, R. Abdulla (1993). *Ibrahim Kolçi, mësues e patriot*, Prishtinë, “Rilindja”.
- Vokrri, R. Abdulla (1995). *Shkollat dhe arsimi në anën e Llapit brenda viteve 1878-1944*, Prishtinë: Prishtinë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës.
- Haxhiu, Ajet (1982). *Shota dhe AzemGalica*, Botim i dytë, Tiranë: “8 Nëntori”.
- Ali, Lunji, *Beqir Kastrati, legjendë e arsimit kosovar*, Prishtinë: “Libri Shkollor”, 2001.
- Shatri, Bajram (2006). *Arsimi fillor në Kosovë në shekullin XX – sfida, dëshmi, fakte*, Prishtinë, “Libri shkollor”.

- Mulliqi, Demë (2004). *Rrugëtimi i shkollës dhe arsimit në komunën e Pejës deri në vitin 1945*, Pejë.
- Дмитар, Тасић (2008). *Ратнослерата – Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, Београд: "Институт за Стратегијска Истраживања".
- Bajrami, Hakif (2007). "Si e rikupoi Serbia Kosovën më 1918", në *Vjetar*, nr. XXXVII-XXXVIII, Prishtinë, Arkivi i Kosovës.
- Bello, Hasan (2015) *Marrëdhëniet shqiptaro-turke 1912-1939*, Tiranë, Qendra e Studimeve Albanologjike-Instituti i Historisë.
- Hoti, Izber (2006). "Peja me rrethinë në fund të vitit 1918 mbështetur në të dhënat serbe", në *Kosova*, nr.28-, Prishtinë, Instituti i Historisë.
- Rexhepagiq, Jashar (1970). *Zhvillimi i arsimit dhe i sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në territorin e Jugosllavisë së sotme deri në vitin 1918*, Prishtinë, Enti i Tekstevedhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës.
- Dushku, Ledi (2016). "Shqiptarët përballë ushtarakëve dhe diplomatëve austro-hungarezë (1914-1916)", në *Studime historike*, Viti LXX 3-4, Tiranë, Qendra e Studimeve Albanologjike- Instituti i Historisë.
- Rushiti, Limon (1986). *Rrethanat politiko-shoqërore në Kosovë 1912-1918*, Prishtinë, "Rilindja".
- Culaj, Lush (2004). *Shqipëria dhe problem kombëtar 1918-1928*, Prishtinë, Instituti Albanologjik.
- *Monografia Peja*, (2017) *Vështrim monografik për Komunën e Pejës*, Pejë, Komuna e Pejës, Drejtoria për Kulturë, Rini dhe Sport.
- Shatri, Muhamet (2016). *Kryengritja e Përgjithshme Shqiptare kundërosmane e vitit 1912*, Prishtinë, "Libri Shkollor".
- Krasniqi, Daut Sherif (2011). *Vranoci në përthyerje historike (etnomonografi)*, Pejë, "Dukagjini".
- Rahimi, Shukri (1987). "E kaluara historike e Rugovës", *Rugova – Monografi etnografike – Libri XIV*, Sesioni i Shkencave

Shoqërore, Libri 6, Prishtinë, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.

- Repishti, Xhevat (1973). “Revolta e masave të Shkodrës në pranverën e vitit 1916 kundër pushtuesve austro-hungarezë”, në *Studime historike*, viti XXVII (X), nr.1, Tiranë, Akademia e Shkencave e RPSH, Instituti i Historisë.